

SAMENVATTING

Aanleiding voor de verkenning

Aanleiding voor deze verkenning is een breed gedragen bezorgdheid over de status en toekomst van de academische studie van religie in Nederland. Het academische veld is, sinds ruwweg 1989, geconfronteerd met een serie ingrijpende herstructureringen, bezuinigingen en opheffingen van leerstoelen. Hierdoor zijn de samenhang, stabiliteit en toekomst van het veld in het gedrang gekomen. Niet alleen in Nederland, ook internationaal is hierover verwondering en bezorgdheid ontstaan. Het resultaat is een veld dat weliswaar kan bogen op een rijke wetenschappelijke traditie en een onverminderde, zelfs toegenomen maatschappelijke relevantie, maar dat er niet voldoende in slaagt zijn waarde zichtbaar over het voetlicht te brengen en zijn toekomst te waarborgen. We zien een wonderlijke tegenstelling. Aan de ene kant zijn nationale en internationale ontwikkelingen en maatschappelijke debatten onverminderd verbonden met religie. Ontkerkelijking en tegelijkertijd de terugkeer van religie in nieuwe verschijningsvormen geven het veld urgentie en actualiteit. Aan de andere kant slaagt het veld er onvoldoende in om een rol van betekenis te spelen in dit rap veranderende en tumultueuze krachtenveld. Het risico is dat de bestudering van religie verder versplintert, opgebouwde expertise onherroepelijk verloren gaat en – in de ogen van sommigen – het voortbestaan van het veld in gevaar komt.

Het bestuur van de KNAW heeft de Verkenningscommissie theologie en religiewetenschappen opdracht gegeven om de achtergronden van deze tegenstelling in kaart te brengen. Ook is de commissie gevraagd een richting te suggereren waardoor de toekomst van de academische studie in beide vakgebieden gestimuleerd en gewaarborgd kan worden.

De commissie heeft allereerst getracht zich een beeld van de situatie te vormen, door middel van literatuurstudie, cijferanalyse en samenspraak met het veld in de vorm van individuele gesprekken, focusgroepen en een openbare bijeenkomst. Dit heeft geresulteerd in een geschiedenis van het veld (hoofdstuk 2) alsmede een overzicht van de huidige staat van onderzoek (hoofdstuk 3) en onderwijs (hoofdstuk 4). Vervolgens heeft de commissie een probleemanalyse geformuleerd (hoofdstuk 5), een aantal voorwaarden voor een slagkrachtiger en weerbaarder veld geformuleerd (hoofdstuk 6) en een stappenplan waarmee deze doelen bereikt zouden kunnen worden (hoofdstuk 7).

Geschiedenis van het veld

Dit rapport beschrijft de ontwikkeling van de theologie in het Nederlandse academische bestel, de ontwikkeling van de vergelijkende godsdienstwetenschap en de studie van niet-westerse vormen van religie, de opkomst van de opleidingen religiewetenschappen en de verhouding van een confessionele theologiebeoefening tot een onafhankelijke academische bestudering van religie als sociaal-maatschappelijk fenomeen. Een overzicht van deze geschiedenis laat zien dat Nederland historisch gezien een voorloper was in de moderne wetenschappelijke benadering van religies. Onder de noemer 'duplex ordo' is vanaf 1876 een systeem opgezet waarin confessionele, kerkelijke theologie kon bestaan naast vergelijkende, kerk-onafhankelijke religiewetenschappen. Nederland was, samen met Zwitserland, een van de eerste landen in West-Europa waar een dergelijke benadering tot ontwikkeling is gekomen. De studie van religie is in Nederland tot recente tijden te kenmerken als een innovatief, pluriform en kwalitatief hoogstaand veld. Gebieden als de fenomenologie van de religie en de vergelijkende godsdienstwetenschap hebben belangrijke impulsen gegeven aan zowel de nationale als de internationale ontwikkeling van religiewetenschap. Het is deze Nederlandse traditie en haar vooraanstaande internationale reputatie die met de huidige ontwikkelingen in gevaar dreigt te komen.

Status van het onderzoek

Op belangrijke punten is het onderzoek naar religie in Nederland sterk. Projecten en faculteiten die een hoge kwaliteit van disciplinair onderzoek paren aan interdisciplinaire benaderingen scoren hoog bij internationale visitaties. Het Nederlandse veld heeft tevens qua toekenning van internationale aanvragen een goede positie verworven. De commissie geeft een aantal aansprekende voorbeelden van recente en huidige onderzoeksprojecten. Tegelijkertijd adresseert zij ook een aantal pijnpunten. Zo bevindt de confessionele theologie zich in bepaalde opzichten in een academisch isolement. Publicaties voor de eigen achterban hebben weliswaar een belangrijke functie, maar academisch gezien is het van belang of en hoe dit confessionele onderzoek bijdraagt aan het algemene wetenschapsdebat. Uit confessionele hoek blijken

maar heel weinig aanvragen te worden ingediend bij NWO, ERC en Horizon2020 en slechts bij hoge uitzondering wordt zo'n aanvraag gehonoreerd.

Onderzoek naar religie vindt plaats op vele plekken binnen de universiteit, niet alleen in de zelfstandige disciplines theologie en religiewetenschappen. Initiatieven om dit pluriforme veld bij elkaar te brengen zijn echter meermaals vanwege financiële of universiteitspolitieke redenen gesneuveld. Dit gaat ten koste van kruisbestuiving tussen de zelfstandige instituten en andere departementen. Het leidt tot een verlies aan expertise, een gebrek aan diversiteit en een algeheel gebrek aan samenhang. De academische studie van religie kan niet zonder het waarborgen van de historische, filologische, literaire en religiewetenschappelijke expertise die haar van de nodige diepgang en reliëf voorziet.

De problematiek wordt zichtbaar daar waar enerzijds verdubbeling optreedt en anderzijds expertise verloren gaat. Zo wordt de islam vanuit maatschappelijk perspectief op veel plekken bestudeerd, maar dreigt de kennis van het Arabisch en van andere talen die belangrijk zijn voor het begrijpen van de theologische samenhang in en de wortels van de islam gemarginaliseerd te worden. Zo is de encyclopedische studie van het christendom aan veel openbare universiteiten vervangen door een bredere onderzoekspraktijk onder de noemer religiewetenschappen. Dit heeft aan de ene kant een belangrijke verbreding van het veld mogelijk gemaakt, aan de andere kant dreigt een vervaging van de identiteit van de discipline. Wat maakt het bestaan van een apart veld dat religie onderzoekt noodzakelijk? Waarom kan dat onderzoek niet ondergebracht worden binnen departementen sociologie, antropologie, geschiedenis, filosofie of regiostudies? Tegelijkertijd is er een zoektocht naar de betekenis van 'theologie' in het hedendaagse academische landschap. Betekent theologie de confessioneel georiënteerde studie van de eigen religie, of dat nu christendom, islam of een andere religie betreft? Of is er ook ruimte voor een niet-confessionele academische theologie? Welke plaats verdient zij binnen de bredere academische context? Deze vragen komen op uit het overzicht van het veld. Zij vereisen een helder antwoord, willen zowel de theologie als de religiewetenschappen toekomstbestendig zijn.

Status van de opleidingen

Dit rapport geeft een overzicht van de opleidingen en schetst waar en hoe een student op dit moment theologie of religiewetenschappen kan studeren. In sceptische visies op het veld wordt vaak verwezen naar studentenaantallen die problematisch laag zouden zijn. Inderdaad blijkt uit een overzicht van inschrijvingen dat op enkele plaatsen het aantal inschrijvingen sterk is gedaald. Bij een aantal opleidingen geven de inschrijvingscijfers aanleiding tot twijfels over de levensvatbaarheid. Inschrijvingscijfers kunnen echter ook een vertekend beeld opleveren. Zo zijn ondanks de ontkerkelijking inschrijvingscijfers voor confessionele opleidingen theologie stabiel en op sommige plekken zelfs stijgend. Maar ook voor de andere onderdelen van de academische

studie van religie hebben de cijfers een context nodig. Om een inschatting te kunnen maken van de interesse voor religie moet bijvoorbeeld niet alleen gekeken worden naar studenten die theologie of religiewetenschappen als hoofdvak kiezen, maar ook naar de studenten uit andere disciplines die vakken theologie of religiewetenschappen volgen. Dan vallen de cijfers positiever uit. Dat neemt niet weg dat er problemen zijn. De opleidingen religiewetenschappen genieten een relatief lage populariteit onder studenten. In eerste instantie leken de veranderingen waarbij (confessionele) theologie ingeruild werd voor een bredere studie religiewetenschappen hogere aantallen studenten op te leveren. De laatste cijfers wijzen echter op een mogelijke omkering van deze trend.

Zowel de opleidingen theologie als religiewetenschappen moeten aansluiting vinden bij een veranderende arbeidsmarkt en maatschappij. De commissie heeft dit onderwerp in breder perspectief geplaatst en een blik geworpen op enkele aanpalende gebieden. Een daarvan is de hogere beroepsopleiding theologie. Bij deze opleiding heeft men – mede door een goed ontwikkelde overlegstructuur – veel aandacht besteed aan veranderende eisen van de arbeidsmarkt. Een tweede aanpalend gebied vormen de lerarenopleidingen. Deze blijken vooral een plaats te hebben gevonden bij confessionele instellingen, wat niet verwonderlijk is omdat het vak godsdienst voornamelijk op confessionele middelbare scholen gegeven wordt. Academische lerarenopleidingen blijven qua studentenaantallen achter bij hbo-opleidingen. Dit roept niet alleen vragen op over het bestaansrecht van de opleidingen, maar ook over de religieuze kennis van aankomende generaties.

Problemanalyse

In dit rapport worden enkele belangrijke problemen zichtbaar. Om te beginnen blijkt uit de aanbevelingen van eerdere verkenningen en visitaties dat verandering moeilijk tot stand te brengen is. Vanaf 1989 is er alarm geslagen over de ontwikkelingen binnen de academische studie van religie. Latere visitaties noteerden de noodzaak van reorganisatie en samenwerking, als voorbereiding op een andere, misschien zelfs grotere rol in een veranderende maatschappij. ‘Institutionele inertie’, ‘soevereiniteit in eigen kring’ en ‘kortetermijnpolitiek’ stonden veranderingen in de weg. Toen een tsunami aan bezuinigingen, op rendement gerichte maatregelen en ad hoc crisisbeleid theologie en religiewetenschappen trof, was het veld onvoorbereid en weerloos. Een gedegen visie op de gewenste rol van de studie van religie in de Nederlandse wetenschap en maatschappij ontbrak zowel bij de onderzoekers zelf als bij de bestuurders. Het vakgebied was slecht zichtbaar en slecht vertegenwoordigd.

In 2015 staat de studie van religie niet hoog op de agenda van de samenleving, noch op die van bestuurders. Voor een deel is dit gebrek aan belangstelling toe te schrijven aan diepgewortelde, maar achterhaalde opvattingen over secularisering. Deze zorgen ervoor dat de religieuze dimensies van de actualiteit niet goed herkend worden.

Maar voor een belangrijk deel zijn de problemen ook verbonden aan de onmacht van het academische veld om op veranderende omstandigheden daadkrachtig en met vooruitziende blik in te spelen. Er is een hardnekkig gebrek aan samenhang, dat zich niet vanuit de normale academische competitie laat verklaren. Ondanks aansporingen van visitatie- en verkenningscommissies hebben de door traditie en geschiedenis gevormde compartimenten stand gehouden.

Al dan niet ondergronds speelt de discussie over de verschillen tussen theologie en religiewetenschappen nog steeds een rol. Een benadering waarbij het uiteindelijk object van reflectie het denken over God is – waarbij het er methodisch niet toe doet of dit de God is van jodendom, christendom of islam – is wezenlijk anders dan die waar een breed veld van religieuze praktijken en culturen voorwerp van studie is. Dat hoeft geen belemmering te zijn; er zijn onderzoeksgroepen waar beide benaderingen vrucht dragen. Maar de praktijk leert dat er nog te veel afstand is, en te veel vooroordelen een rol spelen.

Een vierde factor is dat de rol van zowel de geestes- als de sociale wetenschappen in bredere zin volop ter discussie staat. Dit heeft repercussies niet alleen voor de theologie en de religiewetenschappen zelf, maar ook voor de aanpalende gebieden die daarvoor van essentieel belang zijn. De rol van de ‘kleine talen’ is hiervoor illustratief. Naarmate de ruimte voor de studie van het Soemerisch en Akkadisch, Hittitisch en Aramees, maar ook het Hebreeuws, Arabisch, Sanskriet en een keur aan andere talen afneemt, wordt het bestuderen van de bronnen van veel religies aanzienlijk bemoeilijkt. Hier wreekt zich dat er weinig landelijke afspraken gemaakt zijn over taakverdeling.

Ten slotte speelt mee dat de representatie van theologie en religiewetenschappen achterhaald is, en niet aansluit bij een veranderd krachtenveld. Het Discipline Overleg Godgeleerdheid (DGO) stamt uit een periode waarin nog vrijwel alle opleidingen theologie over een afzonderlijke faculteit beschikten en een eigen decaan konden afvaardigen. Nu moet rekening gehouden worden met het feit dat er bredere faculteiten Geesteswetenschappen zijn ontstaan, waarvan religiewetenschappen een klein onderdeel vormen. De daaruit resulterende machts- en krachtsverhoudingen hebben de slagkracht van het vertegenwoordigend orgaan aangetast. De Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiewetenschap (NOSTER) werd vaak genoemd in visitaties en verkenningen als een kandidaat om een bredere rol te spelen. Maar in de praktijk bleek het lastig om de brede studie van religie zoals die nu plaatsvindt in al haar verscheidenheid in de onderzoeksschool onder te brengen. De Netherlands Inter-university School for Islamic Studies (NISIS) heeft een soortgelijk probleem. Er wordt binnen de onderzoeksschool waarde gehecht aan een bredere definitie van islam dan een strikt klassiek religiebegrip. Tegelijkertijd is de gegroeide uitzonderingspositie van de islam binnen de studie van religie problematisch. Idealiter zou er een ruimte moeten zijn waar vanuit een breed religiebegrip de tradities, overleveringen, geleefde praktijken en het erfgoed van de diverse religies bestudeerd kunnen worden.

Aanbevelingen

De commissie constateert dat er niet alleen een grote noodzaak is tot samenwerking en afstemming, maar dat er ook bij een substantieel deel van het veld een groeiende bereidheid bestaat om tot samenwerking te komen. Daarnaast constateert de commissie dat er vanuit meerdere hoeken vraag is naar expertise over spiritualiteit, zinging, de rol van religie in nationale en internationale conflicten, de status van het (im) materiële erfgoed, de veranderende rol van gedeïnstationaliseerde religie, de opkomende institutionalisering van nieuwe religies, de invloed van het religieuze verleden op het heden en de brede sociaal-culturele implicaties van religie op mondiale schaal in de 21ste eeuw. De toegenomen spanningen in de samenleving en de vele mondiale conflicten die religieus gekleurd zijn lijken het tij van maatschappelijke en bestuurlijke desinteresse voor de studie van religie te keren. De toenemende maatschappelijke rol van (religieuze) gemeenschappen na het versoberen van de verzorgingsstaat kan daarbij eveneens een rol spelen. Deze ontwikkelingen vragen om adequaat beleid met een degelijke, wetenschappelijke onderbouwing.

De commissie is hoopvol gestemd. Zij meent dat er gebroken kan worden met institutionele inertie en dat het veld op basis van gedeelde belangen belangrijke stappen kan zetten in de richting van een noodzakelijke methodisch en inhoudelijke herinrichting.

De commissie constateert dat op een aantal vlakken reeds ontwikkelingen in de richting van inhoudelijke en institutionele vernieuwing gaande zijn. Willen deze ontwikkelingen echter meer zijn dan een samentrekking van middelen in tijden van crisis, dan is het noodzakelijk om ze onderdeel te laten zijn van een inhoudelijke en toekomstgerichte wending in het veld.

Hierbij hoort, naast academische samenwerking, ook een geïntegreerde visie op de studie van religie in andere delen van het hoger onderwijs. De commissie beveelt aan te onderzoeken in hoeverre de ontwikkelingen in het hbo – waar de aansluiting met een veranderende arbeidsmarkt nadrukkelijk gezocht wordt – een impuls kunnen geven aan de academische opleidingen op het gebied van religie. Ook ondersteunt de commissie initiatieven die de rol van het religieonderwijs in op middelbare scholen willen stimuleren. Zij onderstreept de noodzaak van een grotere zichtbaarheid van theologen en religiewetenschappers in het publieke domein.

De commissie ziet ook de noodzaak van een methodische en inhoudelijke reflectie op de overkoepelende bestudering van religie in de 21ste eeuw. Op basis van succesvolle projecten in Nederland en ontwikkelingen in binnen- en buitenland, stelt zij voor dat de inhoudelijke focus van een samenwerkingsprogramma op 'geleefde religie' komt te liggen. Als denkrichting formuleert de commissie de mogelijkheden voor een gedeeld onderzoeksprogramma dat zich richt op de verschijningsvormen van de beleefde en geleefde religie en spiritualiteit, institutioneel en individueel. Hiertoe behoren de praktijken van individuele gelovigen, maar ook de materiële en culturele dimensies daarvan. Een dergelijk onderzoeksprogramma zou zich niet moeten beperken tot hedendaagse fenomenen, maar zich ook moeten richten op de wortels,

de bronnen, de geschiedenis en de transformaties die daarin hebben plaatsgevonden. Juist deze kennis maakt het immers mogelijk hertalingen, aanpassingen, actualisering en kritische herlezing van tradities te verbinden met wisselende maatschappelijke contexten.

Om zo'n denkrichting concreet te maken is het nodig een boven-universitaire institutionele ruimte te scheppen, waarin een agenda geformuleerd en uitgevoerd kan worden. Voor het academische jaar 2015-2016 kan die ruimte worden gevonden bij het Netherlands Institute for Advanced Study in Humanities and Social Sciences (NIAS). Wat de commissie voor ogen staat is een serie bijeenkomsten gedurende dat jaar waarin een agenda wordt geformuleerd en nagedacht wordt over een geschikte institutionele vorm om die agenda uit te voeren. De commissie ziet een op te richten Netherlands Academy of Religion (NAR) als een geschikt vehikel om dit doel te bereiken. Belangrijk is dat in de NAR onderzoekers bij elkaar komen uit zowel de zelfstandige faculteiten en instituten voor religiewetenschappen en theologie als uit andere faculteiten en instituten, die religie vanuit een eigen invalshoek bestuderen. Om te beginnen zullen enkele toonaangevende spelers uit het veld moeten worden uitgenodigd om als kwartiermakers op te treden. Op basis van hun inventarisatie wordt een onderzoeksprogramma voorgesteld op basis van een overkoepelende inhoudelijke visie. Deze wordt dan met het veld in den brede bediscussieerd. Hierna kan de NAR uitgroeien tot een permanent platform voor reflectie, vernieuwing en representatie in de richting van de overheid, de media en de culturele sector. Ook de taken van de onderzoeksscholen op het gebied van religie kunnen op termijn bij de NAR onderdak vinden, waarmee zij disciplines en onderzoekers bij elkaar brengt die nu te vaak langs elkaar heen werken.